

פנינים

משולחן רבינו

הגאון רבי אברהם גנחובסקי זצ"ל

- חג הפסח תשע"ז -

ענף ד' - ליל הסדר
ענף ה' - חמץ
ענף ו' - פרשת צו

ענף א' - ערב פסח
ענף ב' - אכילת מצה
ענף ג' - הסיבה

ענף א' - ערב פסח

מה היה זולתו.

והכי נמי נימא בנידון דידן, דהשתא יצא ידי חובתו במצה גזולה, ולא דיינינן דגם לולא המצה הגזולה היה יוצא ידי חובתו.

ב. גורמים להמצוה

אם הוה אמרינן שהמים אינם משלימים לשיעור וצריך לאכול שיעור קמח בלי המים, יש לעיין אם נימא בזה מצוה הבאה בעבירה, דנהי דהמים קא גרמי למצוה אבל אינה מהמצוה.

אך בפשוטו אף במסמרים גזולים בסוכה שבלעדס הסוכה נופלת נמי הוה מצוה הבאה בעבירה, אע"פ שהמסמרים אינם מעיקר הסוכה אלא רק גורמים שיהא כאן סוכה.

אבל באמת הכא גרע, דאם היו מסלקים המים גם היתה המצה כשרה, ודמי לסוכה שצריך מסמרים בעת הבניה אך אחר כך כבר אין צריך להם.

ג. מצה של טבל

הנה ילפינן בגמרא פסחים (ל"ה ב') דאין יוצאין ידי חובתו במצה של טבל, מדכתיב 'לא תאכל עליו חמץ', מי שאיסורו משום 'בל תאכל עליו חמץ' יצא זה שאין איסורו משום 'בל תאכל חמץ' אלא משום 'בל תאכל טבל'.

והקשו תוספות בסוכה (ל' א' ד"ה משום) אמאי בעינן קרא, תיפוק ליה משום מצוה הבאה בעבירה, דקא אכיל איסורא ונפיק ידי מצה.

והנה להאמור דהמים משלימים לשיעור כזית דמצה, אם כן יתיישב קושיית התוספות, דנימא דלא הוה מצוה הבאה בעבירה, דהרי עשה דאכילת מצה ידחה הלא תעשה דטבל, וכי תימא הא אין עשה דוחה לא תעשה שיש בה מיתה והרי באכילת טבל חייב מיתה, אך הא איירי אף בגווני דהוי פחות מכשיעור טבל, שאינו חייב עליו מיתה, ואפילו הכי איכא שיעור מצה, דלהאמור הרי המים מצטרפים.

אך הרי בסוגיא בפסחים (שס) קיימינן לר' שמעון, והרי לר' שמעון חייבינן גם על משהו, נמצא דגם המיתה הוה במשהו.

[ותליא אמאי לענין קרבן מודה ר' שמעון דבעינן כזית, אם מפאת דקרבן תליא בכרת, והרי אינו חייב כרת אלא בכזית, (כמבואר האי טעמא בתוספות שבוועת כ"א ב' ד"ה ולא), או דילמא מפאת דהוה שוגג ולא אחשביה למשהו. (כמבואר האי טעמא בריטב"א במכות שם).

דאם נימא מפאת דקרבן תליא בכרת, אם כן יש לומר דהכי נמי לענין מיתה בידי שמים בעינן כזית, אמנם אם מפאת שוגג, אם כן הכא הרי לא הוה שוגג, ואם כן חייב מיתה גם במשהו, נמצא דלא שייך לומר כהני"ל דעשה דוחה לא תעשה.

אך באמת בנידון דידן יש לדון דגם להצד השני חייב רק בכשיעור, דהרי באמת דמי לשוגג, דהרי כד נימא עשה דוחה לא תעשה אם כן מותר לקיים העשה. וצריך תלמוד.]

ענף ב' - אכילת מצה

שהרי בלאו הכי יעשנה פרוסה על ידי יחץ, ומה איכפת לן שבתחילה היתה פגומה.

ולפי זה מי שהוציא בליל הסדר מצה פגומה מחבילת המצות, יש לומר שישתמש בה למצה האמצעית, דאם לא כן ברר פסולת מתוך

מהודר או נותר

שאלו מקמיה דאחד מגדולי הדור שליט"א, מהו אם יש לפנינו ב' אפשרויות איזה שה לקחת לקרבן פסח, או שה כחוש אבל לא יבוא לידי נותר, או שה מהודר אבל יבוא לידי נותר, [כגון שיש בה יותר בשר לאכול], הי עדיפא. וקאמר דיקח הכחוש.

אך הנה חזינן בגמרא מנחות (ס"ד א') דאם שחט בשבת קרבן כחוש, ואחר כך הגיע אליו קרבן מהודר, שבקינן לכחוש ושחטינן למהודר, אע"פ דנמצא דמחמת ההידור שחיתת הכחוש היה בחנם ונעשה מלאכה בשבת שלא לצורך הקרבנות, ואם כן הכי נמי נימא דיקח המהודר אע"פ דמחמת זה יבוא לידי נותר.

ויש לחלק דהכא זה גרע, דהרי השתא יעבור על לאו דנותר, משא"כ התם לענין מה ששחט מקודם, מאי דעבד עבד.

[ויש לעיין מהו באופן דהכחוש ודאי לא יבוא לידי נותר, אבל בהמהודר מסופק אם יבוא לידי נותר. ונראה דגם בזה יקח הכחוש, דספיקא דאורייתא חמירא].

גזל מים לאפיית מצות

מי שגזל מים ואפה בה מצה, והמים משלימים לכזית, אף שקנה המים בשנוי, לא יברך על המצה.

ויש לדון בטעמא אמאי באמת לא מברך. [וכן אם תליא בנידון האם המים משלימים להמצה וכדלהלן].

א. אוכל יותר מכזית

לכאורה הא אוכל יותר מכזית ובהיתר יצא, ואם כן שפיר יברך. אך אינו כן, דהרי באמת יצא בתחילה, ואם כן מאי יועיל שמוסיף לאכול.

וכעין סברא זו מצאנו בדברי הגרע"א, דהנה הקשו תוספות (סוכה ט' א' ד"ה ההוא) אמאי בעינן קרא למעוטי סוכה גזולה, תיפוק ליה משום דהוה מצוה הבאה בעבירה.

וכתב במנחת חינוך (מצוה ש"ה) דנפקא מינה כשזולת סכך הגזול היתה הסוכה כשירה משום לבד, נמצא דמצד מצוה הבאה בעבירה לא נפסל, דהרי גם לולא העבירה היה סוכה כשירה מצד לבד, נמצא דאין העבירה סיבת המצוה, אמנם אחרי דילפינן מקרא דסוכה גזולה פסולה, אם כן חשיב סכך פסול והסוכה פסולה.

ודחה הגרע"א (סוכה י"ז א') דאף אם הפסול רק משום מצוה הבאה בעבירה, מכל מקום פסול, דהרי השתא יצא בסכך הגזול ולא דיינינן

מצות אכילת מצה

יש לדון בכמה הערות במצות אכילת מצה בליל הסדר:

א. מצה האמצעית

הנה לכאורה המצה האמצעית יכולה להיות שבורה מתחילתה,

אוכל.

ואע"פ דאיתא בירושלמי בשבת (פי"ז הי"ב, מובא בביה"ל סי' ש"מ סעי' א') בבורר צרורות כל היום, דאם נשאר צרורות בתוך התבואה לא חשיב בורר, שלא הועיל כלום לתקן התבואה שהרי עדיין יש בו צרורות. ואם כן הכי נמי הרי נשארו מצות פגומות בחבילת המצות.

אך יש לומר דכונת הירושלמי דמותר רק מן התורה, אבל מדרבנן מיהת ליתסר. ובאגלי טל (ריש מלאכת זורה) דן אם נקטינן כהירושלמי. [ועיין מה שכתבנו להעיר בדבריו בפרשת וארא תשע"ו].

ב. שכח לברך

אם שכח לברך על המצה ואכל כזית, לכאורה הפסיד הברכה, דנהי דלהגהות אשר"י (ריש חולין) עובר לעשייתן הוה רק לכתחילה ואם לא בירך עובר לעשייתן יכול לברך גם לאחר עשיית המצוה, אמנם אנו לא קיימא לן הכי.

וכי תימא דאכתי הכורך לפניו, אך כורך הוא רק מספק. וכי תימא דאכתי האפיקומן לפניו, אך היאך יברך עכשיו על האפיקומן, הרי מפסיק באמצע.

אלא הנידון אם יברך אחר כך לפני האפיקומן, ולא אדע אם תיקנו ברכה על זה בנפרד.

ולומר דבכל זית שאוכל יש מצוה קיומית, ואם כן יכול לברך גם על הכזית השני, גם זה לא מילתא דפסיקתא.

ג. שמע אמן באמצע

הנה יש לדון מהו כשברך על המצה ואכל מקצת כזית ושמע ברכה, האם יענה אמן, דהנה לחד גיסא נימא דלא יענה, דהרי חזינן (שולחן ערוך סי' תע"ה סעי' א') דלא ידבר עד אכילת הכורך, דהברכה על המצה קאי אתרוייהו, אך לאידך גיסא, הרי הא דבעינן ברכה על הכורך הוי רק ספק, ואם כן נהי דלמה ידבר בלי סיבה, אבל אמן הא חייב לענות ומה יפטרנו. וצריך עיון.

מצה שהוא טפל

הנה קיימא לן (ברכות מ"ד א') לענין ברכות, דמברך על העיקר ופוסט הטפילה, ואפילו פת שטפילה למאכל אחר, כגון פת דטפילה לפירות גינוסר, (שאוכל דג מליח להפיג המתיקות ומפני שלא יזיקו המליח בגרונו אוכל פת עמו אבל אינו תאב כלל לאכול פת לכן הוי הפת טפל) מברכין רק על הפירות ופוסט את הפת.

וגם מברכין ברכה אחרונה רק על הפירות ועל ידי זה נפטר מברכת המזון דאורייתא. [אך אם על העיקר אינו מברך ברכה אחרונה, כגון דהוה פחות מכשיעור, חייב לברך על הטפל. אך לפי מה שכתב ברמ"א (סי' ר"ב סעי' א') דגם במברך על הטפל מברך רק שהכל, אם כן הכי נמי יברך רק בורא נפשות אף אם הטפילה פת].

ודן בלבושי מרדכי (להגאון ר' מרדכי וינקלר זצ"ל ממאדע, ח"ב או"ח סי' ל') מהו לענין מצות אכילת מצה, כשאוכל הכזית מצה כשהוא טפל למאכל אחר, כגון כשטפל לפירות גינוסר, מי אמרינן דכמו דהפת לא חשיב לברך עליו, הכי נמי לא חשיב לענין קיום מצוה, או דילמא שאני לענין מצוות דאמרינן דלמעשה אכל כזית פת. וכעין זה יש לדון נמי לענין הכזית הראשון בלילה הראשונה דסוכות.

יש לדון בהאי חקירה בכמה אנפי:

א. הוכחה מרצה

הנה אמרינן בגמרא בברכות (מ"ט ב') שאם שכח רצה בברכת המזון דשבת, חוזר על ברכת המזון, מכיון דבשבת מוכרח לאכול פת משום סעודת שבת, אם כן איכא חיוב לברך ברכת המזון וממילא להזכיר רצה, נמצא דבשכח רצה ביטל חיובו וחייב לחזור.

וכתב במגן אברהם (עי' בסי' קפ"ח ס"ק ט"ז, ועי' בפרי מגדים שם א"א ס"ק ט') להוכיח מהכא דפת הבאה בכיסנין לא מהני לסעודת שבת, דאם היה מהני אמאי חוזר בשכח רצה, הרי יכול לאכול פת הבאה בכיסנין ואז לא יתחייב בברכת המזון.

וכתב בלבוש מרדכי (שם) דאם כן יש להוכיח גם כן דאינו יוצא מצות סעודת שבת על ידי פת שטפל למאכל אחר, דאם לא כן אכתי משכחת לן סעודת שבת בלא ברכת המזון.

ב. הוכחה ממצה

באמת יש למילף הכי גם לענין מצה, דהרי כתבו תוספות בסוכה (כ"ז א' ד"ה אי בעי) דהא דאמרינן דביום טוב חוזר ביעלה ויבוא, היינו דוקא בפסח בלילה הראשונה, מפאת דחייב לאכול מצה, וכן בסוכות בלילה הראשונה מחמת החיוב לאכול בסוכה.

ואם טפילה מהני, תיקשי, דאמאי אמרינן דמוכרח לברך ברכת המזון מחמת המצה או הסוכה, הרי על ידי שאוכל הפת כטפל למאכל אחר, נמצא דמקיים מצות מצה וסוכה בלי ברכת המזון.

אך בלאו הכי יש לשאול הא בכובא דארעא יוצאים במצה אע"פ דמברכין עליו מזונות. ועיין בפרי מגדים (סי' קפ"ח א"א סק"ט) ובקהילת יעקב (ברכות מהדו"ח סי' כ"ה).

ג. טפל ומחמת הסעודה

לכאורה יש למילף מהא דמקיימים המצוה דמרור אע"פ דהוה טפל, דהרי לכמה קמאי (עיין תוספות קט"ו א' ד"ה והדר) אין מברכין על המרור בורא פרי האדמה מחמת דהוה כדברים הבאים מחמת הסעודה, חזינן דטפל מהני למצוה.

אך יש לומר דדברים הבאים מחמת הסעודה אינם טפל גמור, אע"פ דפטורים מברכה. ויש לזה ב' ראיות:

חדא, דחזינן (משנה ברורה סי' ר"ב בשער הציון ס"ק י"ט, בשם תשובות משיבת נפש) בטפל דאם רוצה גם כן לאוכלו מחמת עצמו, מברכין עליו, משא"כ במחמת הסעודה אין מברכין עליו אף כשהיה אוכלו לחודיה. [אך מזה שמעינן דמחמת הסעודה אלימא ולא דגריעא, והיינו דהוה יותר טפל מכל טפל אחר].

תו, דבטפל כתב הרמ"א (סי' ר"ב סעי' א') דאף היכא דמברכין על הטפל, כגון שנמלך לאכול הטפל רק אחרי שכבר בירך על העיקר, מברך על הטפל רק שהכל, אבל בדבר"ם הבאים מחמת הסעודה, אם נמלך לאוכלם רק לאחר המוציא, מברך עליהם ברכתם הראויה. [מזה שמעינן דמחמת הסעודה גריעא, דאינם כל כך טפל].

ד. חרוסת

הנה כתב באבודרהם (סדר ההגדה) דהטעם שאין מברכין על החרוסת, אע"פ שהיא מצוה מדברי סופרים, מפני שהיא טפילה לכרפס, והרי אמרינן במשנה בברכות (מ"ד א') כל שהוא עיקר ועמו טפילה מברך על העיקר ופוסט את הטפילה. חזינן דאע"פ דהחרוסת טפילה מכל מקום מקיימין בזה חרוסת.

ה. טפל חוץ לסוכה

במקור חיים (לחיות יאיר סי' תרל"ט) כתב דרשאי לאכול פת הטפל למאכל אחר חוץ לסוכה. חזינן דאינו מקיים מצות סוכה על ידי טפל, ומשום הכי רשאי לאוכלו חוץ לסוכה. אך יש לחלק דהתם יש לומר דהיינו משום תשבו כעין תדורו, דגם בכל השנה אוכל כך מחוץ לביתו.

חוזר ביעלה ויבוא משום מצה

הנה יש לעיין מהו באשה שבירכה ברכת המזון בליל הסדר לאחר חצות, דלר' אלעזר בן עזריה פטור ממצה לאחר חצות, ושכחה יעלה ויבוא, האם היא חוזרת על ברכת המזון:

א. חוזר ביעלה ויבוא משום מצה

שורש הספק היא, דהנה כתב הגרע"א (קמא סי' א') דאשה ששכחה יעלה ויבוא ביום טוב בברכת המזון אינה חוזרת, דלדידהו הוי כמו לדין בחול המועד, דאין אכילת פת חובה גמורה, דהוה ליה מצות עשה שהזמן גרמא, ואף דהוא פלוגתא לענין שמחה, מכל מקום מספק אינה חוזרת. תו דאף אם נימא דחייבות בשמחה, הכא הוה מדין כבוד ובוזה פטורות.

אך כתב הגרע"א, דעכ"פ בליל הסדר יחזרו משום מצה. וכעין זה אשכחן בתוספות בסוכה (כ"ז א' ד"ה אי בעי) דסבירא להו דביום טוב לעולם אינו חוזר על יעלה ויבוא דאין חיוב לאכול פת ביום טוב, אבל בליל הסדר חוזר משום מצה.

חזינן דכל הטעם דאשה חוזרת על יעלה ויבוא, [ולדעת התוספות גם באנשים], היינו רק מחמת החיוב של מצה, ואם כן יש לדון לר' אלעזר

וכל שאינה כוס של קידוש או הגדה או ברכת המזון או הלל, אינה כוס. [ועיין בביאור הלכה סי' תע"ב ד"ה 'שלא' שמצדד כהבית יוסף]. והעירוני דלדעת הפרי חדש דמקום הכוס לעיכובא, אם כן חייבת האשה לאכול מצה, לא רק מפאת מצות מצה אלא מפאת מצות ד' כוסות, כדי שיהא לה כוס שלישי, והרי ד' כוסות נוהג כל הלילה. ויפה העירו.

[וכעין זה איתא נמי ברבינו יונה בברכות (ל"ו ב' בדפי הריף) דכתב דחוזרים על יעלה ויבא בברכת המזון ביום טוב כיון דזה נצרך שיהא קידוש במקום סעודה].

אמנם לדעת הבית יוסף דהמקום רק לכתחילה, ליתא לזה, דהרי חזינן דהבית יוסף סבירא ליה דכיון דהוה רק לכתחילה לא אמרינן דיוכל להוציא את חבירו בברכת המזון אם לא אכל בעצמו, ועל זה פליג הפרי חדש דיכול להוציא כיון דמעכב בדיעבד.

ה. ספק אם אכל מצה

הנה יש לעיין במי שמסופק אם אכל מצה, דחייב לאכול מצה מספק דספיקא דאורייתא לחומרא, ואם כן דינו דחוזר ונוטל ידיו ואוכל מצה, ועכשיו שכח יעלה ויבא בברכת המזון, האם חוזר. והנה לדעת הפוסקים (ראב"ד בהשגות פ"ג מהל' מילה ה"ו, ורבינו יונה בברכות י"ב ב' מובא ברא"ש חולין פ"ו ס"א) דמברך לפניו בספק מצוה, יש לעיין האם נימא דהכי נמי יחזור על יעלה ויבא. אך לדין דלא מברכים (כדעת הרמב"ם פ"ד מהל' שחיטה ה"ד) יותר נראה דאין חוזרים.

ענין ג' - הסיבה

להפרי מגדים יצא, כיון דפטרין ליה מהסיבה מספק. וכן לענין הגזירה דרבנן שלא ישב ראשו ורובו בסוכה ושולחנו בתוך הבית, באופן שמסתפק אם שולחנו חוץ לסוכה, בפשוטו יצא כיון דהספק אם יש כאן גזירה.

[אך באמת תליא בנידון דלא יהא ברשות היחיד וישתה ברשות הרבים, דאסרינן שמא יכניס המים אליו ויעבור על מלאכת הוצאה, מהו כשהיא ספק רשות הרבים, ואיכא למילף דדעת הגרע"א (גליון י"ד ס"י ק"ט) לקולא, אבל דעת החזון איש בפסחים (ט' ב') לחומרא. ועיין בזה בתשובות מהר"ש ענגיל].

ג. מסופק על העבר

אלא יש לעיין מהו במסופק על העבר, כגון שכבר אכל מצה ומסתפק אם אכלו בהסיבה, מי נימא דזה הוה ספיקא דאורייתא, דהרי מסתפקין אם קיים המצוה דאורייתא, או דילמא נימא דמכל מקום השתא הנידון בהסיבה דרבנן.

וכן כאשר לא היסב ועכשיו מסופק אם אכל אחר כך פעם שנית, נמי קא נגע בנידון זה.

וכעין זה יש לעיין לענין סוכה, במסופק על העבר כאשר אכל בסוכה אם השולחן היה בסוכה.

והנה בביאור הלכה (סי' תרל"ד סעי' ד') כתב לענין היושב בסוכה ושולחנו בתוך הבית, דאין נפקותא לדינא אם יצא מן התורה, או גם מן התורה לא יצא, דהרי לכל השיטות צריך לחזור ולאכול בסוכה. ולכאורה הא נפקותא בספיקות, דלתוספות דהוה ספיקא דאורייתא אזלינן לחמורא, משא"כ לחולקים על תוספות הוה רק ספק דרבנן ואזלינן לקולא. אך למאי דצדדנו לעיל יתיישב, דהרי גם אם לא יצא מן התורה הוה ספק דרבנן. אך הדבר צריך עיון.

ד. יכול רק בלא הסיבה

הנה יש לעיין במצוה, ויכול לאכול רק בלא הסיבה, כגון שמפחד שהנכרים לא ירגישו שהוא מיסב, מי נימא דדמי לפני רבו שאז פטור מהסיבה מדינא, או דילמא לא דמי, אלא הוה אנוס בקיום ההסיבה. אך אף אם נימא דלא דמי ללפני רבו, מכל מקום יתחייב למיעבד הכי, וכמו בסוכה של נסרים כשאין אחרת, וזה אף לתוספות בסוכה שלא יצא ידי חובה מן התורה, דהרי דבריהם רק כאשר היה צריך לקיים הדין דרבנן, משא"כ בנידון דידן דאינו יכול לקיים הדרבנן. אך נפקא מינה בספיקא דידן, דבשלמא אם הוה אנוס, אם כן

בן עזריה, במברך ברכת המזון לאחר חצות, מכיון דאינו מקיים מצות מצה, דהרי אמרינן דאם אכל הכזית מצה לאחר חצות אוכל בלא ברכה, אם כן הכי נמי אינם חוזרות על ברכת המזון מפאת המצה, דהא כבר לא זמן מצה.

[הנה נפקא מינה גם לדין במי שלא היתה לו מצה שמורה ואכל בליל הסדר ובירך ברכת המזון ואחר כך נודמנה לו מצה שמורה, דחוזר ונוטל ידיו ואוכל ומברך ושכח יעלה ויבא, דחוזר, דיש לו חיוב ברכת המזון מפאת המצה].

ב. נמשכה סעודתו לחול המועד

הנה דין זה דמי למי שאכל ביום טוב ונמשכה סעודתו לחול המועד ושכח יעלה ויבא דבפשוטו אינו חוזר. אך באמת לא מצאנו דין זה בשום מקום. ומסברא יש לדון, דהרי היתה אכילה חיובית, והרי באפשרותו לומר יעלה ויבא, אם כן אמאי לא יחזור. אך יש לומר דאילו היה אוכל עכשיו אינו חיוב, אם כן אמאי יחזור. [ועיין בלשון תשובות הרא"ש כלל כ"ב אות ו'].]

ג. רבו הצדדים

אך יש לומר דרבו הצדדים דבאמת תחזור ביעלה ויבא, דהרי דילמא כר' עקיבא דמצות מצה כל הלילה, ודילמא אזלינן בתר תחילת הסעודה, ודילמא אשה חייבת לחזור ביעלה ויבא ביום טוב. [אך משמע מדברי הגרע"א דקאמר לדיניה בתורת ודאי].

ד. פרי חדש

הנה תקנו רבנן ארבעה כוסות. ופליגי בית יוסף ופרי חדש מהו אם לא אמר על הכוס מה שתקנו. [כגון שנזדמן לו יין רק לאחר גמר הסדר]. דעת הבית יוסף (סי' תפ"ד ד"ה וכתב אדוני) דבדיעבד יצא ידי חובתו. אך דעת הפרי חדש (שם בסוף הסימן) דמקום הכוס מעכב גם בדיעבד,

נשבע שלא להסב

כתב בפרי מגדים (סי' תפ"ה א"א סק"א) דמי שלא היסב, לדעת תוספות בסוכה (ג' א' ד"ה דאמר) לא קיים מצות מצה מן התורה. [והר"ן (סוכה י"ד ב' ד"ה אומר) ושאר פוסקים פליגי, הובאו דבריהם בביאור הלכה (סי' תרל"ד סעי' ד').]

אך כתב בפרי מגדים דאם נשבע שלא לאכול מצה בהסיבה, חיילא שבועתו אף שמבטל מצות עשה מן התורה, דמכל מקום אינו מושבע על זה מהר סיני דהרי אינו מפורש בתורה.

ויש לעיין בגדר האיסור לישבע הכי, דהרי לאחר שחיילא שבועתו, אם כן אסור לו להסב, ואם כן שפיר יצא גם בלא הסיבה, דדמי לגוונא שאינו יכול לאכול בסוכה אלא אם כן שולחנו בחוץ, דבזה שרינן לאכול בשולחנו בחוץ, וכמבואר בגמרא סוכה (י"ד ב') בסוכת נסרים דבאין לו סוכה אחרת מותר לאכול בסוכת נסרים, נמצא דלא הוה כלל נשבע לבטל המצוה.

אך באמת אטו מותר לאדם לזרוק סכין דיליה לים המלח, ועכשיו לא יוכל לחתוך הנסרים לנסרים קטנים הכשרים לסוכה, ואם כן השתא יהא מותר לשבת בסוכת נסרים, [ומכל מקום בדיעבד יש לומר דישב בה], ודאי לא אריכא למיעבד הכי, ואם כן הכי נמי האי שבועה לא אריכא למיעבד הכי.

ספק הסיבה

הנה כתב בפרי מגדים (תפ"ה א"א סק"א) שאם אכל מצה בלא הסיבה, לדעת תוספות בסוכה (ג' א' ד"ה דאמר) לא יצא ידי חובתו אף מן התורה. אמנם באופן שלא היה יכול להסב, יצא. [וכמו שמבואר בגמרא סוכה (י"ד ב') לענין גזירה דרבנן דסוכת נסרים, דאם אין לו סוכה אחרת חכמים לא גזרו ויצא ידי חובתו].

ויש לדון מהו במסופק אם חייב בהסיבה:

א. מסופק אם חייב הסיבה

הנה אם מסופק אם חייב בהסיבה, כגון במסופק אם רבו שם, יש לעיין היאך ינהג, ובפשוטו לא יסב, דמורא רבו דאורייתא. ואם כן ודאי יצא ידי חובתו כיון דאסרינן ליה להסב.

ב. מסופק אם הוה הסיבה

הנה אם בשעת ההסיבה מסופק אם היא הסיבה מעליא, בזה גם

כשיוכל אחר כך לאכול עם הסיבה יתחייב, וכמו בישב בסוכת נסרים בליל ט"ו ואחר כך נודמנה סוכה אחרת דלעני"ד חייב לשבת שנית, אמנם אם דמי ללפני רבו, אם כן הוה פטור גמור, ואינו חייב לאכול שנית בהסיבה.

ה. יום טוב שני של גלויות

מעתה יש לעיין מהו בחוץ לארץ כשעושים סדר שני ביום טוב שני של גלויות, ואינו יכול לאכול מצה רק בלא הסיבה, מי אמרינן דהכי נמי עכ"פ יקיים המצוה דמצה בלא הסיבה, או דילמא נימא דהכא לא יאכל כלל, דהא כל חיובו אינו אלא מדרבנן, והרי רבנן אמרו שלא קיים המצוה כלל.

וזהו נידון של הגאון ערוגת הבושם (או"ח סי' ב') שדן בשמיני של סוכות, שמצוות סוכה רק מדרבנן, ויש לו רק סוכת נסרים, דפסולה מדרבנן וכשירה רק מן התורה, האם חייב לשבת בהאי סוכה. דבשלמא כשחייב במצוה מדאורייתא, אם אינו יכול לקיים המצוה באופן שייצא מדרבנן, עכ"פ יקיימו באופן שייצא מדאורייתא, אמנם היכא דבין כך אינו חייב אלא מדרבנן, אם כן נימא דאינו חייב,

דהרי מדאורייתא אין כאן שום מצוה, ומדרבנן הרי לא מצי לקיימו כתקנת חז"ל. ואסיק דבאמת אינו חייב.

ו. ד' כוסות

והשתא כד נימא דהכי נמי חייב, יש לעיין מהו בד' כוסות, מי אמרינן דגם בהם נימא דישתה בלא הסיבה, או דילמא שאני מצה ביום טוב שני דהיא דומיא דיום טוב ראשון ולא גרעא מינה, משא"כ בד' כוסות דאין ד' כוסות כלל מדאורייתא.

ז. קושיית האדר"ת

הנה הבאנו לעיל קושיית האדר"ת זצ"ל שהקשה למהרש"ם זצ"ל, דאם אכל מצה בלא הסיבה, אמאי אוכל מצה שנית בהסיבה, הרי יעשה כורך לחודיה, דבכהאי גוונא שניהם דרבנן, ומצוות אין מבטלות זו את זו אף לרבנן דהלל.

הנה לכאורה להפרי מגדים דלא יצא מן התורה אתי שפיר, דנמצא דאכתי המצה הוה דאורייתא והמרור רק דרבנן.

אך יש לעיין אם נימא דגם בספיקות דלאחר כך שרינן אף לתוספות (כדלעיל באות ג'), דהשתא אתינן מכח דרבנן, אם כן הכי נמי בנידון דידן אכתי המצה חשיב דרבנן. אך הדבר רחוק.

ענין ד' – ליל הסדר

זו את זו היינו אף כשאחת חמירא מחבירתה, כיון דעכ"פ שניהם הוו חיוב דאורייתא או שניהם חיוב דרבנן.

והרי לעני"ד בזמן בית המקדש, ויכול לקיים או מצה או מרור, אע"פ דשניהם מדאורייתא, מכל מקום אמרינן דמצה עדיפא מכיון דנוהגת גם שלא בזמן הבית, ומכל מקום אמרינן בהו דינא דמצוות אין מבטלות זו את זו, ולא אמרינן דמצוה דחמירא מבטל המרור.

שתה מים לאחר הכרפס

הנה לא מברכינן על המרור בורא פרי האדמה. ובטעמא דמילתא נחלקו קמאי, דעת הרשב"ם (ק"י ד' ב' ד"ה פשיטא) וסייעתו, דברכת בורא פרי האדמה דמברך על הכרפס פוטר את המרור, ואמירת ההגדה לא הוי הפסק. ודעת התוספות (קט"ו א' ד"ה והדר) דהמרור פטור מברכה מכיון חשיב כדברים הבאים מחמת הסעודה, דהרי אוכלים ירקות בתוך הסעודה, אבל אין ברכת הכרפס יכול לפטור המרור, דאמירת ההגדה הוי הפסק.

והנה אם אכל כזית לכרפס, לרשב"ם אינו מברך אחריו בורא נפשות, דהא ברכת הכרפס פוטר המרור, ואם כן הברכת המזון דקאי על המרור קאי גם על הכרפס. אך להתוספות מברך בורא נפשות, דהרי הכרפס אינו פוטר המרור, וממילא הברכת המזון אינו פוטר הכרפס, ואם כן צריך לברך אחריו בורא נפשות.

והנה כיון דהוה ספיקא דדינא, אם כן מה יעשה לענין בורא נפשות, דאם יברך בורא נפשות היאך יוציא המרור, ואם לא יברך, דילמא אינו מוציא המרור, ונמצא דלא בירך עליו ברכה אחרונה.

ומשום הכי כתבו הפוסקים (שולחן ערוך סי' תע"ג סעי' ו') דיאכל כרפס פחות מכזית דאינו חייב בברכה אחרונה, ואע"ג דכתב הרמב"ם (פ"ח הל' חמץ ומצה ה"ב) דיש לאכול כזית לכרפס, מכל מקום נצטרך למיעבד דלא כן.

ויש לעיין מהו היכא דלאחר הכרפס שתה רביעית מים ובירך שהכל, והרי אם יברך בורא נפשות, אם כן גם ברכת הכרפס לא תוכל לפטור את המרור, שהרי בירך אחריה בורא נפשות.

א. ברכת אחרונה חל על הכל

הנה אע"פ דרצונו להמשיך לאכול המרור, מכל מקום הא כבר בירך ברכה אחרונה, וחל הברכה אחרונה על כל מה שאכל, ואם כן חל גם על הכרפס, נמצא דהברכה על הכרפס כבר לא יוכל לפטור המרור.

אך במגן אברהם (סי' ק"צ סק"ג) כתב דאם טעה ובירך ברכה אחרונה, אין צריך לברך שנית בתחילה, כיון שהיה דעתו לשתות עוד.

[ובביאור הלכה (שם סעי' ב') כתב דהיינו דוקא כשטעה בדין דחשב דצריך לברך ברכה אחרונה אע"פ שרצונו לשתות עוד, אבל בשכח שיש לו לאכול

מרור עם אפיקומן

הנה עושין כורך כדי לצאת דעת הלל דסבירא ליה דקרא דעל מצות ומרורים יאכלהו בהדי הדדי משמע, ומכל מקום בזמן הזה אי אפשר לצאת רק בזה ידי אכילת מצה ואכילת מרור [אפילו להלל], דהרי כיון דמרור בזמן הזה אינו אלא מדרבנן, על כן כשיאכלם ביחד אתי טעם מרור דרבנן ומבטל לה לטעם מצה שהוא מדאורייתא אפילו בזמן הזה, ומשום הכי צריך לאכול מתחילה כל אחד בפני עצמו, ואחר כך אוכל שניהם ביחד כדי לעשות זכר לכשהיה בית המקדש קיים והקריבו פסח ואז לפי דעת הלל היו אוכלים מצה ומרור ביחד. [כמבואר כל זה במשנה ברורה סי' תע"ה ס"ק ט"ז].

ויש לעיין האם יצא ידי חובתו כשאוכל המרור עם האפיקומן, דהרי גם מרור וגם אפיקומן הוו מצוות דרבנן, והרי מצוות אינן מבטלות זו את זו, ואם כן נימא שאם אין לו אלא כזית אחד מרור, יאכלנו עם האפיקומן.

א. אפיקומן רק זכר

הנה כתב בתשובות הגאון רבי שלמה איגר (ח"א או"ח סי' כ') דאפיקומן דאינו אלא משום זכר אינו מצוה כמו המרור, ואם כן המרור יבטל האפיקומן.

ויש לדון גם איפכא, דמרור אינו אלא זכר, [א"י, המגיה שם הביא כן משולחן ערוך הגר"ז סי' תע"ה סעי' ט"ז], ואם כן אפיקומן חמירא ויבטל המרור.

ב. קושיית האדר"ת

הנה הקשה האדר"ת (הובאו דבריו בשו"ת מהרש"ם ח"ו או"ח סי' ל"ח) אמאי אמרינן דאם אכל המצה בלא הסיבה שיחזור ויאכל מצה שנית, [כמבואר בשולחן ערוך סי' תע"ב סעי' ז'], הרי עכשיו יכול לצאת ידי חובתו במצה של כורך, דבשלמא בעלמא לא יצא, משום דמרור דרבנן ומצה דאורייתא, משא"כ הכא הרי גם החובת מצה אינו אלא מדרבנן, דהרי חוזר ואוכל מצה רק מחמת המצוה דרבנן של הסיבה. ולהאמור דאע"פ דשניהם חייבין מדרבנן, מכל מקום אם אחד חמירא יותר מבטל המצוה השניה, אם כן יש ליישב קושיית האדר"ת, דיש לומר דמרור שיש לו עיקר מן התורה חמירא ויבטל למצה שחיובו רק מדרבנן מחמת העדר הסיבה.

והרי שאלתי לגאון אחד שליט"א מהו ביכול או לא לאכול מרור בזמן הזה, או לא לשתות כוס מד' כוסות, ואמר דמרור עדיפא דיש לו עיקר מן התורה.

ובמגיה על תשובות ר' שלמה איגר (שם) כתב ליישב איפכא, דמרור אינו אלא משום זכר בעלמא, [וכהאמור בשם הגר"ז], ואם כן החיוב דרבנן לאכול מצה בהסיבה חמירא, ואם כן המצה יבטל המרור.

ג. גם בכהאי גוונא אין מבטלות

אך בעיקר דברי ר' שלמה איגר, נלענ"ד דדינא דמצוות אין מבטלות

עוד ובירך ברכה אחרונה, צריך לברך על מה שאכל אחר כך].

אלא דברינו כהסוברים דלא שייך לומר בברכה אחרונה שמכין רק לחלק, אלא כיון שבירך נפטר הכל. ועיין ברב פעלים (או"ח סי' ל"ב) שהביא בזה פלוגתא.

ג. לא יפטור המרור

הנה לעני"ד באמת הכי הוא, שאם יברך בורא נפשות לא יוכל הכרפס להוציא המרור, ויצטרך לסמוך על הסוברים שמרור מחמת הסעודה.

אלא אם נימא דהבורא נפשות אינו מתייחס לכרפס כיון דאין בו כשיעור, אבל לעני"ד כיון שיש בהמים שיעור ברכה אחרונה גמור, שוב הכל נתחייב בברכה אחרונה.

[אמנם עיין באור לציון (ח"ב פ"ב בבאורים לסעי' י"ט) שלא נקט כן, ואיירי באופן דהפחות מכזית נפרד מכזית על ידי ששהה].

ג. לברך בורא נפשות לאחר המרור

לכן תקנתו שיברך בורא נפשות רק לאחר שיאכל המרור, וכי תימא אם כן לכתחילה יאכל כרפס כזית, ויברך הברכה אחרונה רק לאחר המרור, זה אינו, דלגיסא שהכרפס פוטרת המרור, גם ברכת המזון פוטרת הכרפס, ואם כן אין לברך על הכרפס ברכה אחרונה, משא"כ בנידון דידן אף אם ברכת המזון פוטרת הכרפס, אבל מכל מקום אינו פוטרת המים ששתה לאחר הכרפס.

ד. לשתות בתוך הסעודה

אמנם יצטרך שלא לשתות בסעודה משקין, דהרי אם ישתה, אם כן שהכל דהמים הראשונים יפטרם, לשיטת המחזור ויטרי (מובא בתוספות ברכות מ"א ב' ד"ה אין) שמים ששתה בתוך הסעודה חייבים בברכה, ושוב ברכת המזון תפטור המים הראשונים.

ה. מים לאחר קידוש

הנה להאמור הא יש תקנתא לכתחילה לעשות כהני"ל, והיינו לאכול כרפס בכזית כדי לצאת ידי דעת הרמב"ם, ואחר כך לשתות מים רביעית, ולברך בורא נפשות לאחר המרור.

והנה כתבו הפוסקים [בן איש חי (פרשת נשא, ובספרו רב פעלים ח"ב סי' מ"ז) ומהרש"ג] דבעשה קידוש קודם הסעודה ושתה מים לאחר הקידוש בלא ברכה, האי מים חייבים בבורא נפשות.

נמצא דהאי תקנתא רק לדברי הני פוסקים, דאם לא כן הרי המים שלאחר כוס של קידוש נפטרו נמי בברכת המזון והיאך יברך עליהם בורא נפשות.

[אך דילמא יש לחלק, דאף אם התם לענין מים לאחר קידוש לא נימא הכי, היינו מכיון דהמים טפלים ליין ונפטרים בברכת המזון, אבל בנידון דידן נהי דהכרפס נפטר בברכת המזון, אך מה יפטור המים, והלכך שפיר אמרינן דיברך בורא נפשות לאחר המרור].

ובלאו הכי יש תקנתא דחוץ מהכרפס יאכל תפוח בכזית ולאחר המרור יברך בורא נפשות.

אכל כרפס בלא הסיבה

הנה אם רצונו להסב בכרפס, [א"ה, כמו שיש נוהגים כך, עיין אבודרהם בסדר ההגדה, מאמר מרדכי (סי' תע"ג סק"ד), קיצור שולחן ערוך (סי' קי"ט סעי' ג)], ושכח ואכל בלא הסיבה, יש לומר דיאכל שנית בהסיבה, אלא בסך הכל שלא יהא ביחוד כזית. וזה אם לא הסיח דעתו מאכילת הכרפס. אלא יש לדון מהו אם הסיח דעתו.

א. נמלך

הנה נהי דהברכה בתוקף כלפי המרור מספק, אבל כבר החליט שלא לאכול יותר כרפס, והוה ליה נמלך, ואעי"ג דתחילה כוון בדעתו על כל הכרפס בכל כמות עד כזית, אולי השתא החליט שלא לאכול יותר.

אך לא אדע אם נכונה. ואטו בתוך הסעודה אם החליט שלא לאכול

יותר בשר, ודעתו להמשיך בדברים אחרים, לא יכול לאכול יותר בשר, אף עם החלטה ברורה.

[אמנם כל זה בחשב אחר כך, אמנם בחשב בתחילה בשעת הברכה על כמות מוגבלת ממין אחד, וגם חשב על עוד מין, ואחר כך נמלך לפני שגמר המין השני, בזה יש לומר דגרע טפי. וכל זה צריך תלמוד].

ב. נשאר מעט יין בכוס

העירוני דכתבו חכמי הדור, דמי ששתה כוס רביעית בלא הסיבה, אך נשאר מעט יין בתוך הכוס שלא שתאו, אעי"פ שחשב לא לשתות עוד פעם כל הכוס, מכל מקום כיון דאכתי הברכה בתוקף, יכול למלא הכוס ולשתות בלא ברכה.

ואם כן הכי נמי דכוותה, כיון דהברכה עדיין בתוקף, יכול לאכול שנית אעי"פ שהחליט לא לאכול עוד.

[הנה כתב במשנה ברורה (ביאור הלכה סי' תע"ב סעי' ז') דאם הסיח דעתו מלשתות מה שנשאר בכוס, אם רוצה לחזור ולשתות צריך לברך שנית, ויש לבאר דכיון דלהרמ"א מברך על כל כוס וכוס, נמצא דהסיח דעתו לגמרי משתיית הכוס, אם כן הברכה כבר אינה בתוקף, ומשום הכי צריך לברך שנית].

ג. אינו מוציא אלא מספק

אלא יש לומר דכרפס שאני דמוציא המרור רק מספק, [דהרי דעת התוספות בפסחים (קט"ו א' ד"ה והדר) דהמרור פטור מברכה דהוה מחמת הסעודה], ואם כן הוה רק ספק אם הברכה עדיין בתוקף.

ולכאורה תליא בפלוגתת תוספת שבת ומחצית השקל, דפליגי בקידוש על שכר, ולפני ששתה השכר נשפך הכוס, והיתה דעתו לשתות שכר בסעודה, האם יכול לחזור ולשתות שכר לקידוש בלי ברכה, [קודם על נטילת ידים].

דעת תוספת שבת (סו"ס רע"א) דלהסוברים שמשקין שבתוך הסעודה פטורים מברכה, יצטרך לברך שנית, דנמצא שפקעה הברכה, [דהרי לא היתה דעתו לשתות כוס שניה של שכר לפני הסעודה], משא"כ לדעת הסוברים דמשקים בתוך הסעודה חייבין, נמצא דהברכה עדיין בתוקף על המשקין שבתוך הסעודה, ואם כן לא יברך שנית, ומשום הכי אם נימא דלדין הוה ספיקא אם משקין בסעודה חייבין בברכה, הכוס השני תלוי בזה, וכיון דלא ברירא לן אם הברכה בתוקף לכן לא ישתה.

אמנם במחצית השקל (סי' רע"א ס"ק ל"ב) סובר דכיון דיש כאן ספק על המשקין שבתוך הסעודה, נמצא דמכל מקום איהו כיון עליהם, אם כן הברכה חיילא מספק ויש לברכה תוקף ויכול לשתות כוס השני בלא ברכה. [והובאו דבריהם בגליון הגרע"א (סי' קע"ד ס"ק ז'), ועוד עיין בבר אלמוגים (סי' ל"ט)].

ד. לחלק בין הספיקות

העירוני דלא דמי למחצית השקל, דשאני התם דמכוון מספק דהרי דילמא בעינן כוונה, משא"כ הכא דילמא לא מהני כוונה דהגדה מפסקת. הגע עצמך, אם אכל פרי אחד ומסופק אם כוון לפרי שני, נימא דהברכה בתוקף בתורת ודאי, ויאכל פרי אחד באמצע, לא יתכן זה, דאת הפרי שמשופק אם כיוון לו הוה ספק וזה שלפניו ודאי, והלכך בנידון דידן הספק אינו שמשופק אם בעינן לכוון, אלא הספק הוא אם מהני כוונה, דדילמא הברכה של הכרפס לא יכול להגיע לסעודה דהגדה מפסקת, ואם כן היאך יאכל עוד לכרפס.

אך לאידך גיסא העירוני דלא דמי, דמכל מקום רצונו שיחול גם אחר כך אלא שמשופק אם יועיל.

והנה נפקא מינה במי שמברך על פרי ורוצה לפטור גם הפרי שבחדר השני, והדלת נעולה ומסופק אם יש לו מפתח, ונמלך לאכול בחדר הראשון עוד פרי, לדעת מחצית השקל האם יועיל בתורת ודאי.

ולעני"ד נראה יותר כהצד הראשון דלא מהני.

ומכל מקום אף לפי זה שפיר יוכל להמשיך לאכול הכרפס מספק מיהת, דדילמא הכרפס פוטר המרור והוה ליה ספק ברכות להקל. וצריך תלמוד. ועוד יש לדון דמכל מקום לא הסיח דעתו מהכרפס במושלם.

ענף ה' – חמץ

המבדיל בין קודש לחול, האם מותר לו לאכול חמץ.

וכתב במגן אברהם (סי' תצ"א סק"א) דלכאורה נראה שמותר לאכול חמץ, דכיון דהגיע לילה הוה חול לכל מילי, אלא שחכמים אמרו שאסור לעשות מלאכה עד שיבדיל בתפלה, אבל איסור חמץ אינו

חמץ בתוספת פסח

הנה יש לדון מהו בגוונא שהתחיל לאכול במוצאי פסח מבעוד יום ונמשך עד הלילה, ועדיין לא התפלל ולא הבדיל, וגם לא אמר

תלוי בהבדלה, שהרי אף בחול המועד אסור לאכול חמץ, ולכן כיון שחשכה מותר לאכול חמץ.

ומוסיף במשנה ברורה (שם סק"א) דאם עדיין לא בירך ברכת המזון בודאי אין לו לאכול חמץ, דהרי יצטרך לומר יעלה ויבוא דאזלינן בתר התחלת הסעודה, ועכשיו על ידי אכילת חמץ לא יוכל לומר יעלה ויבוא על הפסח, דהוי תרתי דסתרי, וכמו במי שאמר המבדיל לפני ברכת המזון.

[בתשובות שלמת חיים (או"ח סי' ש') כתב דיש לומר דלא הוה תרתי דסתרי, דאטו מי שאכל חמץ בשוגג באמצע הפסח לא יאמר יעלה ויבוא. אבל באמת יש לחלק דהכא אכיל מפאת דהפסח נגמר.

ובתשובות רבבות אפרים (ח"ו סי' קנ"ט) טוען על המשנה ברורה, דכיון דהחמץ הוא לא בסתירה ליום טוב, שגם בחול המועד אין אוכלים חמץ, אם כן שפיר יוכל לומר יעלה ויבוא. אך לענ"ד דברי המשנה ברורה מבוארים, דמכל מקום הוי תרתי דסתרי ליום זה].

ובאמת הוא קושיא על המגן אברהם, היאך משכחת לן דינו, דממה נפשך היאך איירי, אם איירי בנטל ידיו לסעודה, היאך יאכל חמץ הא יפגום את ברכת המזון, ואם איירי שלא נטל ידיו לסעודה, היאך שרי לאכול קודם הבדלה.

ויש לדון ליישב בכמה דרכים:

תירוץ א' - התחיל מקודם השקיעה

יש ליישב דבאמת איירי בגוונא דהוה באמצע בסעודה, אך בלאו הכי [מספק] לא יאמר יעלה ויבוא, דאע"פ דהתחיל הסעודה לפני השקיעה, אבל עכ"פ לא אכל כזית קודם השקיעה אלא גמר הכזית רק לאחר מכן.

נמצא דבכהאי גוונא שרי ליה למיכל חמץ, דאין זה בסתירה לברכת המזון, דהרי בלאו הכי אינו אומר יעלה ויבוא, אלא דאכתי נימא דקודם הבדלה היאך אוכל חמץ, ועל זה קאמר המגן אברהם דדינא דקודם הבדלה רק לענין איסור מלאכה.

[הנה פליגי באוכל בבין השמשות בסוף החג, האם אומר יעלה ויבוא, ואם נימא דאומר יעלה ויבוא מחמת ספק יום, וכן מחמת התוספת שלאחריה, אם כן נימא דאיירי הכא בממשיך לאכול ולהשלים הכזית רק לאחר צאת הכוכבים עם התוספת.

אמנם אם נימא דבאוכל בבין השמשות אין צריך לומר יעלה ויבוא, אם כן יש לומר דאיירי הכא אף בממשיך בבין השמשות לאחר כלות זמן התוספת מן השקיעה].

תירוץ ב - איסור הנאה

יש ליישב דברי המגן אברהם, דלא איירי לענין איסור אכילה, דזה אסור קודם הבדלה [היכא דלא נטל ידיו], אלא איירי לענין איסור הנאה מחמץ, דזה שרי קודם הבדלה, אלא משום איסור חמץ יש לאסור, ובזה מהני הא דכתב במגן אברהם דלא מיתסר רק במלאכה. אך לישנא דהמגן אברהם מתבאר דאיירי לענין אכילה, ובזה תיקשי כהנ"ל, דממה נפשך אם איירי דנטל ידיו, יקלקל ברכת המזון, ואם איירי שלא נטל ידיו, הרי אסור לאכול קודם הבדלה.

תירוץ ג' - לקנות חמץ

כמו כן נפקא מינה אם מותר לו לקנות חמץ לפני הבדלה. אך גם זה צריך עיון מלישנא דהמגן אברהם וכהנ"ל.

תירוץ ד' - כבר אכל חמץ

יש ליישב דאיירי שעומד באמצע סעודה, אלא כבר אכל חמץ בשוגג, ובזה בלאו הכי כבר נתקלקלה הברכת המזון ולא יאמר יעלה ויבוא, והשתא אמרינן דשרי ליה למיכל חמץ.

אך אינו ברור דעל ידי אכילה בשוגג תתקלקל ברכת המזון, וכמו מי שעשה מלאכה בשוגג בשבת דשפיר יוכל לומר רצה.

תירוץ ה' - כוס של ברכה

יש לומר דנפקא מינה לענין כוס של ברכה לאחר ברכת המזון, להמתירם לשתותה קודם הבדלה מכיון דשייך לברכת המזון, ויש בהכוס חמץ, דשפיר יוכל לשתותה. [וכן איתא בשו"ת שלמת חיים או"ח סי' ש'].

וכי תימא הרי הכוס צריכה ברכה אחרונה דעל הגפן ופרי הגפן, ואז אומר שמחנו ביום חג המצות, ונמצא דעדיין יקלקל המעיין שלש שלא יוכל להזכיר החג. [ואע"פ ששתאה בלילה נימא דגם לענין הכוס אזלינן בתר תחילת הסעודה].

אך יש לומר דישתה רק רוב הכוס ואז פטור מברכה אחרונה, ונהי

דלא עבדינן כן, דילמא השיעור במשקין פחות מרביעיית, אך הרי יפטור אותה בברכה אחרונה של אחרי הבדלה. אך אינו מעלה ארוכה דהיאך יפטור מיהת את הזכרת חג המצות.

על כן יש לומר דאיירי במבדיל על חמר מדינה, כגון שכר, דלא מברכין עליו מעין שלש. [א"י"ה, ובשלמת חיים הוסיף דהרי ידוע דהגר"א זצ"ל עשה הבדלה על כוס של שכר. ועיין במעשה רב הלכות פסח אות קפ"א].

והעירוני, דמכל מקום הוה תרתי דסתרי שתיאמר ברכת המזון שאומר בה יעלה ויבוא על האי כוס. אך בפשוטו יש לומר דלא הוה תרתי דסתרי.

תירוץ ו' - ערב שבת

יש לומר דאיירי כשאחרון של פסח ביום ששי, והנה בזה פורס מפה ומקדש, ובברכת המזון לא יאמר יעלה ויבוא אלא רק רצה.

וכמו דכתב במגן אברהם (סי' קפ"ח ס"ק י"ח) דאם ראש חודש במוצאי שבת וממשיך לאכול בלילה, אומר רק יעלה ויבוא, דאע"פ דבעלמא אמרינן רצה מפאת תחילת סעודה, אבל עכ"פ הוא רק פלוגתא, אבל יעלה ויבוא חייב מדינא. [ואי אפשר לומר גם יעלה ויבא וגם רצה, דהוה תרתי דסתרי].

ואם כן הוא הדין בנידון דידן, הרי בלאו הכי לא יאמר יעלה ויבוא, אלא סלקא דעתך דלא יאכל חמץ, ובזה אמרינן דשפיר יאכל.

אך אין התירוץ נכון, דהרי איירי במגן אברהם בגוונא דאסור במלאכה ומכל מקום מותר באכילת חמץ, והרי בכהאי גוונא שעושה קידוש של שבת, גם לענין איסור מלאכה דיום טוב יהא מותר, כגון לענין מוקצה של נולד שאסור ביום טוב ומותר בשבת, מכיון שעשה קידוש של שבת, אם כן אזיל מיניה דין יום טוב, וכמו כשאומר המבדיל, ואם כן ליכא למימר דהמגן אברהם איירי בכהאי גוונא.

ועוד יש להוסיף, שהרי בכהאי גוונא אין עליו חיוב הבדלה שהרי מוצאי יום טוב הוא שבת והרי ממשיך לאכול, והרי במגן אברהם איירי באופן דחייב בהבדלה.

[הנה העירוני דלא בעינן לקידוש של שבת כדי שיפסיק ממנו היום טוב, אלא כשבאה קדושת שבת בלאו הכי פקע יום טוב, ויהא מותר לטלטל מוקצה של נולד דהרי השתא שבת, דאם לא תימא הכי, היאך יירד ממנו איסורי יום טוב הרי אינו אומר המבדיל.

אך הרי אם יום טוב חל ביום ששי, ובליל שבת לא אכל מידי, הרי יאמר יעלה ויבוא, חזינן דעדיין יום טוב עליו, וצריך עיון בזה].

תירוץ ז' - לא יעשה הבדלה

תו יש לומר דאיירי שלא נטל ידיו, אלא איירי שידוע שאינו יכול למיעבד הבדלה, ובכהאי גוונא שרי לאכול קודם הבדלה.

אך צריך עיון, שהרי יכול לומר אתה חוננתנו, ונהי דמצד האיסור לאכול קודם תפילה, מותר לאכול מידי דלאו פת, אך מצד האיסור אכילה לפני הבדלה אסירא גם במידי דלאו פת, והרי הכא נמצא קודם אתה חוננתנו, אם כן האי תירוצא לא אתי שפיר. [ועיין בתשובות רבבות אפרים (שם) באורך].

תירוץ ח' - נשים

יש לומר דנפקא מינה בדינא דהמגן אברהם בנשים, להסוברים דפטורות מהבדלה (שולחן ערוך סי' רצ"ו סעי' ח'), אם כן שרי להו לאכול קודם הבדלה, ובזה קאמר המגן אברהם דגם חמץ יהא מותר להם.

תירוץ ט' - להאכיל לקטנים

עוד יש לומר דנפקא מינה להאכיל לקטנים, דמפאת אכילה קודם הבדלה שרינן, דהרי אינם חייבין בהבדלה, אבל לענין האיסור להאכיל חמץ קודם הבדלה, יהא אסור.

אך לא ברירא לי דיהא אסור, ותליא אם מותר לקטן לעשות מלאכה קודם הבדלה.

תירוץ י' - ישמע מאחר

בשו"ת שלמת חיים (סי' ש') תירץ דאיירי בעומד באמצע סעודה, וכי תימא דאם יאכל חמץ יקלקל הברכת המזון, אינו כן, דהרי ישמע ברכת המזון מאחר שאומר יעלה ויבוא.

ולא הבנתי, דהרי מכל מקום הא יעלה ויבוא לא יעלה לו. ונפקא מינה בזה בהא דאמרינן דאם קיבל שבת לא יברך על הטלית, אם נימא ליה דישמע מאחר ברכת הטלית כאשר האחר לא קיבל שבת.

[א"י"ה, השואל בשלמת חיים כתב דלענין שלא יהיה תרתי דסתרי לא אמרינן

שומע כעונה, אולם לענין דאזלין בטר התחלת הסעודה אמרינן שומע כעונה והוה כמו שאמרו יעלה ויבוא, וכעין דאמרינן בשומע קדושה באמצע שמונה עשרה, דיצא קדושה אבל לא הוה הפסק.

ויש לבאר דבריו, דהרי הא דאמרינן דאינו יכול לומר יעלה ויבוא אחרי שאכל חמץ, תליא בספק שנסתפק המגן אברהם (סי' רס"ג ס"ק ל"ג) באמר ברוך המבדיל באמצע הסעודה האם יכול לומר רצה, דהרי אם נימא דיכול לומר רצה ואינו תרתי דסתרי, אם כן הכי נמי בנידון דידן שאכל חמץ יכול לומר יעלה ויבא, נמצא דלכתחילה אינו אומר יעלה ויבא, אך על ידי שומע כעונה יש לו מיהת ספק יעלה ויבא להצד דאינו תרתי דסתרי. ואכתי צריך תלמוד.

תירוץ י"א - משהו חמץ במים

יש ליישב דאיירי שלא נטל ידיו לסעודה, אלא שתה מים לאחר ברכת המזון, דהרי מדינא שרי לשתות מים קודם הבדלה, והיה מעורב בהמים משהו חמץ.

ואם כן מפאת ההבדלה שרי לשתות המים, דאינו פוגם בברכת המזון, ומצד שלא אמר המבדיל, בלא דינא דהמגן אברהם הוה אסרינן והשתא שרי.

וכי תימא כיון שיש משהו חמץ אם כן כבר לא מקרי מים אלא שאר משקים דאסור לשתותם קודם הבדלה, הנה לעני"ד כיון דזה רק משהו ולא יהיב טעמא, דינו כמים, והרי גם לענין הלכות ברכות דינו כמים, ואם אינו צמא לא יברך שהכל. אך אם נתן בה החמץ טעם, יש לומר דאסירא קודם הבדלה, וכדאמרינן דבמים שיש בהם טעם חייב בברכה אף כשאינו לצמא.

והעירוני דבלאו הכי מותר האי משהו חמץ, דהרי יש לומר דלא גזרינן משהו רק כשיש כרת, וכמו דחזינן בערב פסח לאחר חצות דשרי משהו חמץ. ולא אדע אם מוכרח, דיש לומר דקודם הבדלה ממשיכים האיסור של עצמו של יום. וצריך תלמוד.

תירוץ י"ב - ספק אם יש משהו חמץ

ובאמת אף אם נימא דעל ידי בליעת החמץ הוה כשאר משקים ואסורים קודם הבדלה, אכתי נוקמא כשספק אם יש כאן משהו חמץ, והלכך מפאת איסור חמץ יש לאסור אף בספק, מפאת דיש לו מתירין לאחר הפסח, וכדאמרינן בעלמא בכל ספק דרבנן שיש לו מתירין לאחר זמן, אך מצד האיסור לשתות מים קודם הבדלה בזה נימא דספיקא דרבנן לקולא. ועיין לקמן.

ספק משהו חמץ

הנה כתבנו לעיל דבאופן שספק אם יש כאן משהו חמץ, הלכך מפאת איסור חמץ יש לאסור אף בספק, מפאת דיש לו מתירין לאחר הפסח, אך מצד האיסור של קודם הבדלה לשתות מים בזה נימא דספיקא דרבנן לקולא.

א. האם מים קודם הבדלה יש לו מתירין

אבל באמת כל זה אין לומר, דכשם שאסרינן ספק משהו מפאת יש לו מתירין, הכי נמי יש לאסור ספק מים קודם הבדלה מפאת יש לו מתירין.

אבל אשכחן שכתב הגרע"א (כמבואר לקמן) בספק קרא קריאת שמע, דמותר לאכול קודם הקריאת שמע השני, מפאת דכל האיסור לאכול קודם קריאת שמע רק מדרבנן, והשתא דמסופק אם חייב בקריאת שמע, יש לומר ספיקא דרבנן לקולא.

והשתא תיקשי הרי האי איסורא הוא יש לו מתירין, דהרי יכול לאכול גם לאחר הקריאת שמע, אלא חזינן דלא אמרינן בזה יש לו מתירין.

[הנה מה שכתבנו מהגרע"א לא כתוב בדבריו בהדיא לענין קריאת שמע, אבל איכא למילף הכי מדבריו (גליון או"ח סי' רע"א על מג"א ס"ק י"ב) לענין מה שכתב שם הרמ"א דמי שבירך המוציא, ואחר כך נזכר שאכתי לא הבדיל, ועכשיו אם לא יאכל יהא ברכת המוציא לבטלה, ואם יאכל הא יאכל קודם הבדלה, וכתב הרמ"א דיאכל. והביא המגן אברהם דאיתא בדברי הפוסקים דיאכל רק על מנת שהברכה לא תהא לבטלה ולא יאכל יותר.

וכתב הגרע"א דיש לומר דלא כן, למה שכתב במגן אברהם (ססי רצ"ט סק"ב) דהא דאע"פ שהתחילו לאכול באיסור קודם הבדלה מפסיקין, הוא רק למאן

דאמר הבדלה דאורייתא, אבל למאן דאמר הבדלה דרבנן, אז אם התחילו אין מפסיקין, ומעתה לדידן דהוה ספיקא אם הבדלה דאורייתא או דרבנן, אין מפסיקין, אם כן לענין ההפסקה הוה ספק דרבנן אם מחוייב להפסקה, ואזלינן לקולא דאין צריך להפסיק.

ונילף מינה דהיכא דהוה ספק אם מחויב או לא, יהא גם מותר להתחיל. ולפי זה בספק קרא קריאת שמע יהא רשאי לאכול קודם קריאת שמע.

והנה בתשובות מהר"ש ענגיל נסתפק כשגזרינן אטו דאורייתא, מהו אטו ספק דאורייתא, ומדברי הגרע"א כאן שמעינן להתירא. וכן מדבריו בגליון (וי"ד סי' צ"ח על השי"ד סק"ה). ובחזון איש (מועד סי' קי"ט ס"ק י"ב סד"ה תמ"ז) כתב דאסור להחזיק בבית חתיכה ספק חמץ ספק מצה שמא יבוא לאכלה, וזה לכאורה כאידך דמהר"ש ענגיל.

ג. צל"ח

העירו דלדעת הצ"ח (ביצה ד' א', פסחים ט' ב' ד"ה תשע) דרק באכילת פעם אחת אמרינן יש לו מתירין, משא"כ בבי' אכילות הרי אכילה של היום הוה דבר שאין לו מתירין, אם כן הכא נמי באיסור אכילה קודם קריאת שמע וקודם הבדלה, הא יכול לאכול גם קודם וגם אחר כך, ואם כן אתי שפיר דחשיב דבר שאין לו מתירין.

והנה בספר דלתי תשובה (וי"ד סי' פ"ט) דן במסופק אם עברו שש שעות מאכילת בשר, האם אסור לאכול חלב מפאת דבר שיש לו מתירין, וכתב דלדעת הצ"ח יש להתיר.

אמנם בדעת הגרע"א בספק קריאת שמע, לא יעלה ארוכה, דהנה במערכה של הגרע"א בעירובין (ל"ח א') אייתי לסברת הצ"ח, אך אסיק דמדברי השי"ד (סי' ק"ב) ילפינן דגם בזה אמרינן לחומרא דהוה דבר שיש לו מתירין.

ואם כן הדרין [א"י, לדעת הצ"ח] כהנ"ל, דבספק חמץ במים, יהא מותר קודם הבדלה דבאמת הוה דבר שאין לו מתירין, אבל מפאת איסור חמץ יש לאוסרו קודם הבדלה בלא חידושא דהמגן אברהם.

ג. נאסר לפסח הבא

אך באמת לענין איסור חמץ בספק משהו, יש לעיין אמאי הוה יש לו מתירין, דאע"פ דמותר לאחר פסח, אבל הא נאסר לפסח הבא.

אבל באמת הא בפסח הבא יהא משהו קודם הפסח שבוה שרינן, ונמצא דאכתי יש לו מתירין.

ד. אם ניזיל לקולא אז יש לו מתירין

אלא דנימא דגם איסור חמץ חשיב אין לו מתירין, דהרי אם מחמרינן עליה לאכול השתא, אם כן צריך לשפוך המים שלא יבוא לאוכלו, ואם כן לא הוה דבר שיש לו מתירין, וכדחזינן כן בגליון הגרע"א בהלכות חנוכה (סי' תרע"ז) דאין למידן יש לו מתירין ולאסור, דעל ידי זה לא יהא לו מתירין.

אך באמת הנה חזינן דבספק מחמרינן בפסח משום יש לו מתירין, וכתב בחזון איש (או"ח מועד סי' קי"ג ס"ק כ') דאע"ג דאם נחמיר הרי אין לו מתירין דצריך להשביתו שלא יבאו לאוכלו, אך מכל מקום אין להקל דאם כן יש לו מתירין, ואי אפשר להתיר עכשיו אם לאחר זמן יש לו מתירין, וזה תיקשי על הגרע"א בהלכות חנוכה.

נמצא להאמור, דבנידון דידן שפיר איירי במים שספק נפל חמץ, דמפאת איסור אכילה קודם הבדלה יש להקל דחשיבא דבר שאין לו מתירין, משא"כ מפאת חמץ יש לאוסרו, דחשיבא יש לו מתירין, ועל זה קאמר המגן אברהם דמכל מקום שרי דקודם הבדלה מיתסר רק במלאכה.

ירש חמץ

הנה יש לעיין מהו בירש חמץ בתוך הפסח מאביו ישראל שלא ביטל ולא מכר, האם עובר בבל יראה:

א. עשאן הכתוב ברשותו

הנה כתב ברמב"ם (פ"א מה"ל חמץ ה"ג) דהקונה חמץ מנכרי עובר בבל יראה.

וביאר בנודע ביהודה (קמא או"ח סי' י"ט) דהיינו טעמא משום דעשאן הכתוב כאילו ברשותו, דחשבינן ליה כאילו אינו אסור בהנאה, ומשום הכי חייב כשיקנה. וכן ביאר בחזון איש (או"ח סי' קי"ח סק"ז).

והנה להאי טעמא איירי הרמב"ם לא רק בקונה מנכרי אלא גם בקונה מישראל.

ב. רמב"ן ור"ן

אמנם ברמב"ן ור"ן נראה טעם אחר, דהנה ברמב"ן (פסחים ד' ב' ד"ה ונראין) כתב דמהני רצונו לזכות באיסורי הנאה לאחר ביטול בחצירו, וכדאשכחן לענין עבודה זרה (עבודה זרה מ"ב א') דמהני קנין ישראל. ועל כרחך דהרמב"ן אינו מפרש כטעם הנודע ביהודה דעשאן הכתוב ברשותו דהרי זה לא איתמר בעבודה זרה.

ובר"ן בעבודה זרה (י"ח ב' בדפי הרי"ף ד"ה גמ') ביאר טעמא, דהקונה חמץ מנכרי חל הקנין, דהרי קודם הזכיה כשהיה חמץ של נכרי, יש לו שם ממון גם לישראל, כיון דהנכרי יכול להשהותו עד לאחר הפסח. וכתב דהיינו טעמא דמהני זכיה בעבודה זרה.

ג. מהו בירוש

הנה לאור האמור, יש לדון מהו בירוש חמץ בתוך הפסח מאביו ישראל שלא ביטל ולא מכר. ולכאורה לטעמא דהנודע ביהודה והחזון איש יעבור היורש בבל יראה, דהרי עשאן הכתוב ברשותו, אמנם לטעמא דהר"ן לא יעבור, דהרי דברי הרמב"ם דיכול לזכות הם רק בחמץ של נכרי שיש עליו שם ממון לאחר הפסח.

ד. חילוקא דהנודע ביהודה

אך תיקשי דפשיטא להנודע ביהודה (שם ס"י כ') דירוש אינו עובר. [ובמקור חיים ס"י תמ"ח הביא לדברי הנודע ביהודה דאין היורש עובר ונחלק עליו].

אלא כתב בנודע ביהודה (שם ס"י י"ט) דכל דברי הרמב"ם הם דוקא בעשה מעשה קנין, אבל אם החמץ היה בחצירו ורצה לזכות בו במחשבה, אינו עובר עליו, דלגבי הא לא איתמר דינא דהרמב"ם. נמצא דאתי שפיר דגם יורש לא יעבור. אך לא זכיתי להבין מה טעם החילוק, דמאי שנא קנין הגבהה מחצר.

נמצא דלטעמא דהנודע ביהודה והחזון איש, אם לא נימא כהאי חילוקא, יעבור היורש בעל כרחך בבל יראה, והוא דבר חידוש.

ד. המוריש במקום שעדיין לא פסח

הנה יש לדון מהו במי שמת במקום שעדיין לא נכנס פסח, ויורשו נמצא במקום ששם כבר נכנס פסח.

ולכאורה תליא בפלוגתא הנ"ל בין נודע ביהודה ומקור חיים אם יש ירושה בחמץ, דדעת הנודע ביהודה דאינו יורש, ודעת מקור חיים דירוש.

והנה כתבנו לעיל דלטעמא דהר"ן הנ"ל, לא יעבור היורש בבל יראה, דהרי ליכא שם ממון אצל המוריש. אלא יש לעיין מהו בנידון דידן, ולכאורה יעבור בבל יראה, דהרי האי ישראל דמי לנכרי, דהרי יש על החמץ שם ממון אצל המוריש, דבשבילו עדיין לא נכנס הפסח, וצריך תלמוד.

[הנה אם היורש עובר אם כן צריך למוכרו מיד לנכרי. אך הנה כתבו האחרונים נ"עין במשנה ברורה (ס"י תמ"ג ס"ק ו') ובחזון איש] דבמכר לנכרי לאחר זמן איסורו מהני, אלא דאסור משום דנהנה, דנהנה מהדמים, ובמתנה נהנה משום שהנכרי מחזיק לו טובה. ולעני"ד יכול ליתן לנכרי על ידי שליח ולא לומר לו מי הנותן, נמצא דלא יחזיק לו טובה].

ענף ו' - פרשת צו

שמור, דכיון דקפיד רחמנא שתהיה משומרת מחימוץ, אם כן איכא קפידיא גם על בליעות של טעם חמץ.

והנה לפי דבריו גם בפסח שני תהא פסולה המצה כשבלעה חמץ. וכל זה מילתא חדתא.

אך לעני"ד ענין השימור היינו דוקא דלא יחמץ, אך לא דלא יבלע חמץ.

ג. אפאו לחמי תודה חמץ עם מצה

הנה בערוגת הבשם הביא ראייה מהמרדכי (פסחים פ"ב רמז תקי"ט) שהוכיח דבפת לא אמרינן ריחא מילתא, מהא דלחמי תודה ארבעה מינין היו, חמץ ומצה רקיקין ורבוכה, והיה החמץ נאפה עם המצה בתנור אחד.

חזינן מהמרדכי, דאם ריחא מילתא היא, אם כן המצה של לחמי תודה היו מקבלין בליעות של חמץ והיו נפסלין. אם כן שמעינן דמצה שבלעה חמץ נפסל.

טעם חמץ

אם על תודה יקריבנו וגו' (ז' י"ב)

בערוגת הבשם (או"ח ס"י קל"ג) דן במצה שבלעה טעם חמץ אי יוצא בה ידי חובת מצה.

א. מצוה הבאה בעבירה

וכתב בערוגת הבשם דאע"פ דבלאו הכי לא יצא ידי חובתו מפאת מצוה הבאה בעבירה, עכ"פ יהא נפקא מינה בשוגג, דלא חשיב מצוה הבאה בעבירה.

והנה אינו ברור דנקטינן להלכה דבשוגג לא אמרינן מצוה הבאה בעבירה. ועיין בתשובות מחזה אברהם (ח"א ס"י מ"ט).

ובעיקר דבריו, לעני"ד לא שייך מצוה הבאה בעבירה באופן דהעבירה בדבר אחר, כגון הכא דהעבירה לא בעצם המצה אלא בטעם חמץ הבלוע בתוכו.

ב. לא חשיבא שימור

אך כתב בערוגת הבשם דבאמת לא יצא ידי חובתו, דלא חשיבא

המכון להוצאת כתבי רבינו זצלה"ה

**בס"ד יצא לאור עולם
ספר "חדר הורתי"
על מסכת הוריות**

מהדורא קמא

כפי שיצא לאור ע"י רבינו זצ"ל בשנת תשכ"ט בתוספת מכת"י מגליון ספרו

מהדורא תנינא

שיעורים על המסכת שמסר רבינו זצ"ל כפי שהעלם על הכתב

מילואים

לקט מתוך כתבי רבינו זצ"ל בעניינים המסתעפים לנידונים שבספר

ניתן להשיג את הספר:

בבני ברק, משפחת גנחובסקי, נועם אלימלך 14, טל' 036199732

בירושלים, המרכז הארצי לטהרת המשפחה

רחוב ישא ברכה 28, טל' 0527615287 0524256020

זאת למודעי הדברים הנדפסים כאן אינם תמיד בלשונו של רבינו זצ"ל, מפאת שלפעמים דרכו היתה לכתוב בקצרה, ולתועלת המעינים היה מן הצורך להוסיף תיבות קישור והסבר. הרבה פעמים האריך רבינו בכמה וכמה דרכים ואופנים באותו ענין, ולפעמים עשר ידות על הנדפס כאן, ע"כ במקום שהאריך העתקנו רק חלק מהדברים.

בתרומה להפצת הגליון הנדפס זוכה לסייע להפצת תורת רבינו זצ"ל. אפשר לתרום דרך גדרים פלוס מס' קופה 9000893 (תורת חסד) או במערכת טלפונית 03-7630585 מס' 346 שלוחה 1

כן ניתן לתרום
במס' 073-750-75-75
המערכת, סוקולוב 17 כניסה א' בני ברק
L5703949@gmail.com